

RAB IRÉN

A felvilágosodás filozófiájának nagy reménysége: Michael Hißmann (1752–1784)

„Ein trefflich grades Gesicht. Der Stirn fehlt noch ein Haar in der Biegung und sie gehörte zu den großen. Treuherzigkeit, Dienstfertigkeit, Sanftheit sind besonders in der untern Hälfte des Gesichtes auffallend” – írta Lavater ahhoz az árnyképhez, amelynek modellje a kortársak szerint a filozófus, Michael Hißmann volt.¹

A nagyszebeni születésű Hißmann neve a göttingeni egyetemhez kapcsolódik. 1776-ban itt szerzett filozófiai magiszter címet, és élete végéig az egyetem filozófiai karán tanított.² Angol és francia nyelvű filozófiai műveket fordított németre, filozófiai munkákat, tanulmányokat, recenziókat írt. Nagy hírnévre tett szert, kortársai igen sokra tartották, ezt mutatja fennmaradt levelezése, melyet a kor felvilágosult szellemű tudósaival, politikusaival folytatott.³ Az utókor mégis méltatlanul elfeledte. Időről időre ugyan jelent meg életéről és kapcsolatairól tanulmány, de a felvilágosodás filozófiai gondolkodói közt őt megillető helyre nem emelték. A 19. században mindössze nagyszebeni barátja, Johann Filtsch írt róla méltatást, majd évtizedekkel később Johann Karl Schuller egy, a mai napig legtöbbit hivatkozott tanulmányt.⁴ Erwin Reisner 1932-ben

1 Johann Caspar LAVATER, *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntniß und Menschenliebe*, III., (Leipzig: Winterthur, 1777), 336. „Egy pompás, nyílt arc. A homlok ívében hiányzik a haj, és ez az ív a nagyok sajátja. Nyíltszívűséget, szolgálatkészséget, szelidséget tükröz, kiváltképp az arc alsó részén.”

2 1752. szeptember 25-én született, jómódú nagyszebeni száz polgári családban. A nagyszebeni evangélikus líceumban végezte tanulmányait. 1773-ban Erlangenben, 1774-ben Göttingenben teológiára iratkozott be, de teológiai tanulmányok helyett a filozófiai kar előadásait hallgatta. 1776. februárban felvették a göttingeni Königliche Deutsche Gesellschaftba, májusban filozófiai magiszteri címet szerzett. Először privátdocenként tanított a filozófiai karon, majd 1782-ben extraordináriusi címet kapott. 1784. augusztusban kinevezték ordináriusnak, ezzel egy időben a pesti egyetemen a filozófiai tanszék vezetésével bízták meg. Egyik megbízatásnak sem tudott eleget tenni: 1784. augusztus 15-re virradóra, 32 éves korában meghalt.

3 Hißmann fennmaradt levelezése ma a Román Nemzeti Levéltár nagyszebeni részlegében található Colecția Brukenenthal, HH 1–5, No. 43 (levelek); 44 (Kéziratok) Hißmann-hagyaték, ill. Filtsch-hagyaték. – A levelek publikálva: Michael HIßMANN *Briefwechsel*, hrsg. Hans-Peter NOWITZKI, Udo ROTH, Gideon STIENING, Falk WUNDERLICH, Werkprofile 8 (Berlin: De Gruyter, 2016).

4 Johann FILTSCH, „Michael Hißmann Doktor und Professor an der Universität zu Göttingen”, *Siebenbürgische Provinzblätter* 1 (1805): 82–104.; Johann Karl SCHULLER, „Magister Hißmann in Göttingen. Ein Beitrag zur siebenbürgisch-sächsischen Gelehrtengeschichte”, *Archiv des Vereins für siebenbürgischen Landeskunde* 6 (1863): 201–230. – Johann Filtsch szállíttatta Nagyszebenbe a

populista filozófusnak minősítette, ez a bélyeg napjainkig meghatározza Hißmann magyarországi megítélését.⁵ Rathmann János viszont 1997-ban kiváló felvilágosult gondolkodónak nevezte, akinek önálló gondolkodású, eredeti koncepciójú horizontja van, ráadásul mindezt könnyű eleganciával, érthetően tudja megfogalmazni.⁶ Talán ennek köszönhetően a 18. századi magyar gondolkodókat közreadó kötetbe is beválogatták, a jegyzetben mégis azt írták róla, hogy gondolkodásában kevés az eredetiség, receptív magatartást tanúsít.⁷

Hißmann-reneszánsz Németországban

Hogy mennyire elfeledett volt Hißmann, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy műveit halála óta – 230 éve! – nem adták ki, a róla szóló máig használt biográfiai tanulmány Schulleré, ami 1863-ban látott napvilágot. A kutatás eddig nem foglalkozott sem Hißmann materialista filozófiájával, sem a hißmanni materializmus recepciójával. Napjainkban viszont Hißmann-reneszánszról beszélhetünk: a göttingeni filozófus aktualitását modernnek ható materialista alapelveinek köszönheti, melyeket a pszichológia, antropológia, metafizika, gyakorlati filozófia, történettudomány, nyelv-, vallás-, jog- és természetfilozófia, valamint a poétika területein igyekezett kifejteni. A német nyelvű késői felvilágosodás nagy ismeretlenjének nevezik, akinek írásai azt mutatják, hogy a 18. század végén a göttingeni empirikus iskola kontextusában egy ambiciózus materializmus bontakozott ki, holott a felvilágosodás kutatásának dogmái – melyek szerint a német filozófia nem fejlesztett ki materialista elméleteket – ennek ellenkezőjét állítják.

A 18. században élt filozófust a 21. század fedezte fel magának, 2011-ben Mainzban konferenciát szenteltek emlékének, az előadásokból tanulmánykötet⁸ készült, melyet 2012 végén adtak ki. Ugyanebben az évben válogatás jelent meg írásaiból,⁹ 2016 végén pedig kiterjedt levelezését¹⁰ publikálta a 17. és 18. század filozófusaival és íróival foglalkozó német kutatócsoport. A Hißmann-levelezés gyűjtésébe 2014-ben én is bekapcsol-

hißmanni hagyatékot – leveleket, könyveket – amit a későbbi Brukenthal-gyűjteménynek (1817) ajánlódékozott. Schuller ezen kéziratok alapján írta tanulmányát.

5 Erwin REISNER, „Michael Hißmann, ein Popularphilosoph aus Siebenbürgen”, *Archiv des Vereins für siebenbürgischen Landeskunde* 46 (1931/32): 411–451.

6 János RATHMANN, „Zum Lebenswerk des aufklärerischen Philosophen Michael Hißmann”, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 20 (1997): 1–7.

7 *Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok I*, szerk. Tüskés Gábor-Lengyel Réka (Budapest: Kortárs, 2010), 829–830.

8 *Michael Hißmann (1752–1784). Ein materialistischer Philosoph der deutschen Aufklärung*. hrsg. Heiner F. Klemme, Gideon Stiening, Falk Wunderlich, Werkprofile 2 (Berlin: Akademie, 2013).

9 *Michael Hißmann Ausgewählte Schriften*, hrsg. Frank Grunert, Gideon Stiening, Werkprofile 3 (Berlin: Akademie, 2013)

10 *Michael Hißmann Briefwechsel*, hrsg. Hans-Peter Nowitzki, Udo Roth, Gideon Stiening, Falk Wunderlich, Werkprofile 8 (Berlin: De Gruyter, 2016).

lódta, és a göttingeni levéltárakban olyan, három különböző tematikájú iratcsomót találtam, amelyek a Hißmann életéről szóló információkat tovább finomíthatják. Ezek a kéziratok természetüknél fogva – nem levelezés – nem kerültek be a kötetbe, így ebben a tanulmányban szeretném őket ismertetni.

Promóciós iratok

Michael Hißmann promóciójával kapcsolatos dokumentumok a filozófiai kar iratai között találhatóak.¹¹ Hißmann 1776. március 3-án magiszteri fokozatra nyújtotta be kérelmét. A kari statútumok¹² előírásának megfelelően a kérvényt latinul fogalmazta meg, és mellékelte hozzá a szintén latin nyelven írott önéletrajzát. Az önéletrajz részletesen felsorolja nagyszombeni, erlangeni, göttingeni tanárait, a tanult tárgyakat, a folytatott stúdiumokat. A kérelem benyújtását követően a dékán¹³ kijelölte a vizsgaidőpontot, amelyen a jelölt alkalmasságát kellett megvizsgálni. Március 16. szombat délután Hißmann eddig szokatlan módon nem egyedül vizsgázott. Volborth-tal¹⁴ egyidőben folyamodott a cím elnyeréséért, és a dékán – bár a vizsgatémák különböztek, és Hißmann filozófiából kellett kérdezni – mégis azonos időpontban kívánta a jelöltek vizsgáztatni. A vizsga sikeresen lezajlott, ezt kellett követnie a disszertáció benyújtásának és a nyilvános disputációnak, melynek időpontját március 30-ban határozták meg. Kästner¹⁵ professzor javaslatára Hißmann értekezésének címe *De Infinito* lett,¹⁶ ő és Feder¹⁷ voltak az opponensek. Hißmann elnök nélküli disputációt kért, és befizette az előírt vizsgadíjat, 40 birodalmi tallért.

A disszertáció már ki volt nyomtatva, a jelölt nyilvános előadásként kívánta meghirdetni. Közben tudomására jutott, hogy a württembergi herceg hamarosan látogatást tesz az egyetemen, ezért a védést a herceg jelenlétében szeretne volna tartani, erről egyeztetett is a látogatást előkészítő Pütter¹⁸ professzorral. A herceg érkezését eredetileg április közepére jelezték, de ez májusra tolódot, és az előírások szerint neki még a szorgalmi idő megkezdése, azaz május előtt az összes vizsgáját le kellett tennie ahhoz, hogy a nyári szemeszterre hirdetett előadásait megtarthassa. A kar professzorainak a megbízott dékán, Michaelis, támogatóan vezette elő Hißmann halasztási kérelmét, és ők egyhan-

11 Universitätsarchiv Göttingen, Akten der Philosophischen Fakultät, 1776. 9, 10, 11, 26.

12 Statuten der Philosophischen Fakultät, Kap. IV: Über die Zulassung der Kandidaten zu den höchsten Ehren und der Lehrbefähigung.

13 Március 6-án. Ebben a szemeszterben Johann David Michaelis (1717–1791) orientalista volt a filozófiai kar dékánja.

14 Johann Karl Volborth (1748–1796), későbbi egyetemi lelkész, teológiai doktor, professzor és szuperintendens.

15 Abraham Gotthelf Kästner (1719–1800) matematikus és természettudós.

16 Hißmann a *Metaphysica infiniti* címet akarta adni. Michael Hißmann *Briefwechsel*, 27. Abraham Gotthelf Kästner Hißmannhoz, 1776. március 30. előtt.

17 Johann Georg Heinrich Feder (1740–1821) filozófiaprofesszor, Hißmann pártfogója.

18 Johann Stephan Pütter (1725–1807) a jogi kar professzora.

gúlag elfogadták. A védésre ezért a tervezett március 30. helyett május 24-én került sor, a disszertáció címlapján az eredetileg nyomtatott dátum kézzel át lett javítva a védés tényleges napjára.

Nem tudni, hogy a herceg mennyire élvezte a disputációt,¹⁹ de Hißmann az ő esetleges jelenlétére mindenképpen büszke volt. Már jó előre eldicsekedett az eseménnyel: március 31-én Johann Filtsch-nek írt levelében olvashatjuk: „Unter 8 Tagen werde ich in Gegenwarth des Herzogs von Württemberg Doctor der Philosophie”.²⁰ Pedig Hißmann nem lett doktor, a szabályok szerint a filozófiai karon ekkor még a magiszteri cím volt a legmagasabb elérhető fokozat, ennek megszerzése jogosított fel akadémián való tanításra. Ennek ellenére Hißmann disszertációjának címlapján a következőket olvashatjuk: *De Infinito – Dissertatio metaphysica prima. Pro gradu: Doctoris philosophiae*, és április 14-i halasztási kérelmében is *Philos. Doctorandn*ak nevezte magát. *Summos in Philosophia Honores ac Privilegia* áll a királyi oklevélen, és Hißmann a professzori kinevezésében és valamennyi hivatalos egyetemi okmányon ’Magister’ címmel van feltüntetve. A magánlevelezésében viszont sokszor találkozunk a doktor, filozófiai doktor címmel.

Privátdocens

Hißmann neve 1776 nyári szemeszterétől található meg a *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*ben megjelentetett lecke-katalógusban. Ebben a szemeszterben még Herr Hißmannként, hiszen a lecke-katalógus összeállításakor nem előlegezhették meg neki a magiszteri fokozatot. A következő félévtől a magiszter titulus szerepel a neve mellett, ezt váltja fel 1782 téli szemeszterétől a professzori cím. Az egyetemi hierarchiában addig privátdocensnek számított, azaz jövedelme az a pénz volt, amit a diákok tandíj fejében fizettek neki. Collegiáit vizsgálva azt látjuk, hogy szemeszterenként általában három kurzust hirdetett meg. Logika- és metafizika-collegium minden szemeszterben volt, az alapképzés részének számító tárgyat Feder tankönyve alapján heti 6 órában, Federrel párhuzamosan tanították. Vitagyakorlatot is egyszerre tartottak Feder tankönyvei szerint. Hißmann a filozófiatörténetet saját elképzelései, majd 1778-tól a tavaszi vásáron megjelent könyve alapján²¹ tanította. A felkínált kurzusok az idő múlásával egyre specifikusabbak lettek, természetjog, állam- és közjog, filozófiai morál és filozófiai antropológia, valamint történelmi és politikai aspektusok jelzik tanulmányait, érdeklődésének irányait.

¹⁹ A württembergi herceg tényleges látogatására nincs konkrét adat. A herceg 1781-ben járt Göttingenben, az 1776-os tervezett lehetett, ami nem valósult meg. Michael Hißmann *Briefwechsel*, 257–258.

²⁰ Michael Hißmann *Briefwechsel*, 28, Hißmann Johann Filtschhez, 1776. március 31. („Nyolc napon belül, a württembergi herceg jelenlétében a filozófia doktorává avatnak.”)

²¹ Michael Hißmann, *Anleitung zur Kenntniss der auserlesenen Literatur in allen Theilen der Philosophie*, (Göttingen/Lemgo, 1778).

A tanrendből nyomon követhető népszerűségének emelkedése: *privatissimus*, azaz magánóra tartására is felkérték. Ezek voltak a jól fizetett órák, szemeszterenként 10-15 aranyat is lehetett kérni értük és csak a tehetős, előkelő diákok tudták megfizetni. A *privatus* ára egy arany volt. Valószínű, hogy privátdocensi státusza ellenére az alapképzésben tartott nyilvános előadásokat honorálta az egyetem, ennek nyomát viszont az iratok között nem találjuk.

Mindenesetre leveleiben arról panaszkodik, hogy az óráiért kapott pénz nagyon kevés, mert a szűkös megélhetéshez évente legalább 300 tallerra²² lenne szükség. Göttingen drága helynek számított, itt csinosan illett megjelenni, csak a páróka évi 10-12 tallérba került. Lakást 3-6 aranyért lehetett kivenni félévre, a koszt egy tallér volt hetente.²³ Ebből a keresetből lovaglásra csak ritkán futotta, de ahhoz elegendő volt, hogy barátokkal időnként kiruccanjon az ember, és hogy ne sajnáljon magától néhány palack bort. Azaz, az egyetemi keresménye kevés volt: „tudósként, professzorként, nehezen tudnék kincseket gyűjteni”²⁴ – mondta. Ezért, meg tudományos ambícióból, angol és francia filozófiai műveket fordított németre,²⁵ recenziókat írt, publikált.²⁶ Nagyszebeni barátja, Johann Filtsch szerint sokszor reggel 4-től éjjel 11–12-ig dolgozott, amitől egészsége megromlott.

Hißmann diákjai kedvelték. Élénk ember volt, túl könnyen és túl hevesen érdeklődött valami iránt vagy fordult éppen ellene. Hangvétele szenvedélyes volt, saját filozófiai nézetei gyakran paradoxak voltak. Szerette, ha vitatkoztak vele, másoknak ez viszont nem tetszett, pont azoknak, akik neki ellentmondtak. A professzori karból eleinte Kästner pártfogoltja volt, 1776-ban ő javasolta felvételét a Königliche Deutsche Gesellschaftba,²⁷ magiszteri disszertációja készítésében is segítette. Michaelis már diákként is nagyra tartotta, ezt Hißmann emlékkönyvébe írt bejegyzéséből láthatjuk.²⁸ Heynére²⁹

22 Azaz kb 90 aranyra. 1 arany (Louis d'or) ebben az időben mintegy 3,5 Reichstalert, azaz birodalmi tallért ért.

23 Ezt a költségvetést Filtsch számára állította össze. Hogy ő mennyit költhetett, arról tájékozódást nyújthat háziasszonyának, Ferentz hadnagynénak elszámolása. 1781. május 5.–július 28. között, azaz 12 hét alatt étkezési költsége 3 arany 10 tallér és 26 garas volt. Michael Hißmann *Briefwechsel*, 134–135, Sophia Ferentz Hißmannhoz, 1781. augusztus eleje.

24 Michael Hißmann *Briefwechsel*, 31–34, Hißmann Johann Filtschhez, 1777. február 10.

25 A Condillac fordításért például ívenként egy aranyat és 12 szerzői példányt kapott. A szerzőnek általában egy példányt adtak, ebben az esetben a kért plusz példányok árát a kiadó levonta a honoráriumból. Michael Hißmann *Briefwechsel*, 54–55, Johann Friedrich Weygand Hißmannhoz, 1779. január 17.

26 8 monográfia, 19 tanulmány, 59 fordítás és 307 recenzió Hißmann tudományos és népszerűsítő tevékenysége. Összegyűjtve: Michael Hißmann *Briefwechsel*, 509–530.

27 Hißmann 1776. február 2-án vették fel a társaságba. Disszertációját Erdélyről írta: *Rede vom Flor Siebenbürgens unter Theresien und Joseph*, Göttingen, 1776. – Kästner laudációja a könyvecske előszavában olvasható.

28 „Arm an Sentenzen; die mir nicht bekamen, wenn mein Präceptor sie im Author fand...” A bejegyzést 1775. május 6-án keltezte, SCHULLER, *i. m.*, 220. – Hißmann emlékkönyve a hagyatékából a családhoz került, és nyoma veszett. „Szegény lettem a szentenciákban, hogyha a tanítóm a szerzőben talált rájuk.”

29 Christian Gottlob Heyne (1729–1812) a klasszika filológia megteremtője, a híres könyvtár vezetője. – Álláskereséseknél Heyne látta el ajánlólevelekkel.

mindig számíthatott, ő volt a legnagyobb védelmezője. Federrel végig bizalmas viszonyban volt, más professzorokkal kevésbé, hamar megtapasztalta a tudós civódásokat, de látszólag nem törődött velük. Szabadkőműves kapcsolataira bőven van adat, hiszen barátai és pártfogói nagy része közülük került ki, arra viszont nincs bizonyíték, hogy tagja lett volna valamelyik páholynek.³⁰

Professzori kinevezési iratok³¹

Tehetsége, szókimondása és lobbanékony természete megnehezítette az életét. Göttingenben egy befolyásos ember folyamatosan áskálódott ellene, és lehetetlenné tette előmenetelét.³² Erdélybe nem akart visszatérni:

Filozófiai munkáimat Erdélyben ezer okból nem becsülik, Németországban viszont az értők körében tetszést arat. Ezért aztán oly nagyon össze vagyok fonódva a tudós Németországgal, hogy nem tudnám magam kitépni az öléből

– írta már 1777-ben.³³ Ezt a vélekedését igazolta egy évvel később a *Briefe über Gegenstände der Philosophie an Leserinnen und Leser* című munkájának betiltása Erdélyben.³⁴

Barátai³⁵ aggódtak érte, szerettek volna megbízható, jól fizetett állást szerezni neki.

Ne maradjon Göttingenben, ahol csak szenved és ahol oly sok éve üres reményekkel kecsegtetik. Minden valószínűség szerint még hosszú ideig nem kapna semmilyen Önnek való pozíciót.

³⁰ Szabadkőműves volt többek között Christian Konrad Wilhelm Dohm, Johann Gottfried Eichhorn, Friedrich Wilhelm Helwing, Johann Georg Heinrich Feder, a göttingeni páholy nagymestere. Hißmann 1778-ban Podmaniczky József társaságában berlini szabadkőműves körökben forgolódott, a mitenai állás is ezen a vonalon indult. A pesti egyetemi állás ügyében eljáró van Swieten, Tertyánszky is szabadkőművesek voltak, a tárgyalások sikeréhez „vallási rokonukat”, Federt kapcsolták be.

³¹ *Die Bestallung des Profess.Philos. Michael Hissmann*, Universitätsarchiv Göttingen, Kuratorialarchiv, 5779.; 26.04.1782-12.08.1784., ill. Universitätsarchiv Göttingen, Akten der Philosophischen Fakultät, 1782, 14.

³² Erről Eichhorn tájékoztatta, de nem nevezte meg az illetőt: „Ön után az inkvizitora leselkedik. Az az ember – tapasztalatból tudom – a legaljasabb silányságra képes.” Michael Hißmann *Briefwechsel*, 136–137, Johann Gottfried Eichhorn Hißmannhoz. 1781. augusztus 22. Johann Gottfried Eichhorn (1752–1827) ebben az időben az orientalisztika professzora Jénában.

³³ Michael Hißmann *Briefwechsel*, 32, Hißmann Johann Filtschhez, 1777. február 10.

³⁴ Andreas Funk erdélyi szuperindens tiltotta be a könyv terjesztését és olvasását. Erről ír Michael Hißmann *Briefwechsel*, 62–63. Hißmann Johann Filtschhez, 1779. április.

³⁵ Volt diáktársai, politikai vagy tudományos pályán, valamennyien nagy sikereket arattak. Christian Konrad Wilhelm Dohm (1751–1820) porosz diplomata, miniszter és közirő; Friedrich Wilhelm Helwing (1758–1833) lippei diplomata, kormányzati igazgató; Ernst Adolf Weber (1751–1781) filozófia- és teológiaprofesszor; Justus Christian Loder (1753–1832) orvosprofesszor, aki a jénai medicinát göttingeni alapokra helyezte.

– írta Christian Konrad Wilhelm Dohm egyik levelében.³⁶ „El kell mennie Göttingenből” – tanácsolta Ernst Adolf Weber is, mert ha elmenne, rövid idő után ünnepélyesen hívnák vissza.³⁷ Lehetősége adódott a kieli egyetemre (1780), Helmstedtbe (1782) a természetjog és politikatudomány professzorának, Lipcsébe a politika és morál professzorának vagy éppenséggel Halléba filozófiaprofesszornak (1778) pályázni. Berlinben egy könyvtárosi helyet szerettek volna neki jó fizetéssel, a livlandi Mitenauban (1782) pedig szabadkőműves-ajánlással lett volna kevés munkával járó, jól fizető állása. Mitenaut távol esőnek találta, Kiel nem tetszett, Berlinben a porosz király francia vagy olasz tudósokat keresett, és a többi tárgyalás is mindig elakadt valahol. A sikertelenség okát talán Dohmnak egy későbbi tanácsában találhatjuk meg:

A világ minden kincsére kérem, ügyeljen arra, hogyan beszél! Ne jöjjön elő az alapelveivel, különösen ne a politikával vagy vallással kapcsolatban, és ne hevesen reagáljon! Ne közelítsen az ottaniakhoz mélyen nyomuló érvekkel, és mindenütt inkább használható ismeretekkel rendelkező embernek mutatkozzék, semmint filozofikus gondolkodónak, mert ezeket mindenütt használhatatlannak tartják! Ügyeljen a heveségére és a mindenben paradoxnak tűnő kijelentéseire! Higgyen őszinte tanácsaimban és tapasztalataimban!³⁸

Mindenesetre az álláslehetőségek híre eljutott Hannoverbe is, és Hißmann elpályázási szándékáról 1782. április 26-án tájékoztatták az egyetem fenntartóját, az angol királyt:³⁹

Az erdélyi születésű magiszter Hißmann, aki már néhány éve Göttingenben tartózkodik, nemcsak filozófiai és történelmi előadásaival aratott nagy tetszést, hanem különféle sikeres írásaival is. Kötelességünknek érezzük, hogy tekintettel úgy a jelenlegi, mint jövőbeli, az egyetem számára tőle várható haszonra, rendkívüli figyelmet szenteljünk neki és ott-tartását kívánjuk, amire hajlandóságot is mutat.⁴⁰

A hannoveri királyi tanács jól ismerhette Hißmann hiúságát, hogy a professzori cím elnyerése mindennél fontosabb a számára, ezért vélték úgy, hogy elegendő az extraordináriusi kinevezés, fizetséget egyelőre nem kell neki ígérni. Miután a levél konkrétan a mirtai állásajánlatra utal, feltételezhetjük, hogy titkos szabadkőműves csatornákon

³⁶ Michael Hißmann *Briefwechsel*, 137–138, Christian Konrad Wilhelm Dohm Hißmannhoz, 1781. szeptember 23.

³⁷ Michael Hißmann *Briefwechsel*, 116–117, Ernst Adolf Weber Hißmannhoz, 1780. november 13.

³⁸ Michael Hißmann *Briefwechsel*, 184–185, Christian Konrad Wilhelm Dohm Hißmannhoz, 1782. október 2.

³⁹ III. György (1738–1820) angol király, a perszonálunió következtében egyúttal braunschweig-lüneburgi választófejedelem, az egyetem fenntartója.

⁴⁰ Universitätsarchiv Göttingen, Kuratorialarchiv, 5779, 1, 2.

keresztül jutott a hír a tanács fülébe. 1782. május 23-án III. György Hißmannnt kinevezte a filozófia extraordinárius professzorának.⁴¹ Ettől kezdődően megillette a professzori cím. A kinevezés egyszeri licencrestitúciós pénz is jelentett, ezt nyugta ellenében fizették ki. A kinevezést és a licencet írásban köszönte meg. A legmélyebb háláját fejezte ki, és ígérte, hogy az őt ért szerencse tovább növeli majd kötelességtudatát.

A kinevezéssel kielégítették Hißmann becsvágyát, de fizetést nem adtak vele.⁴² Ezért tovább próbálkozott, ezúttal Dohm tanácsára Bécs irányába tekintett.

Ott sokkal jobban kitűnne, mint bármely más országban. Jobban is fizetnék, jó írók és igaz tudósok ott szükségesek a leginkább. Hazája jobban el tudja látni, mint Göttingen tette eddig. Talán az Obercuratorium is jobban belátná az Ön elvesztésének hiányát, és hálásabb lenne szolgálataiért.⁴³

1783 nyarán tárgyalásokat kezdett a Göttingenben tartózkodó Palásthy Mártonnal, aki a bécsi császári udvarnál teljesített szolgálatot. Palásthy közvetített Hißmann és az oktatásügy királyi megbízottja, Gottfried van Swieten között. Augusztusban Hißmann engedett anyagi igényeiből, és 1200 forintért hajlandó lett volna elvállalni a pesti egyetemen kínált filozófiai professzorságot. Ennek híre a szabadkőműves csatornákon keresztül ismét eljutott Hannoverbe. Ideje volt a korábbi kinevezést pénzzel is megtoldani. „Tekintettel szorgalmára és alapos tudományosságra, abban a reményben, hogy további hasznos szolgálatot tesz az egyetemnek”, Hißmann számára a király parancsára 1783. október 10-én rendkívüli éves 100 birodalmi tallér fizetséget állapítottak meg, melyet két részletben utaltak ki.⁴⁴

Hannoverben az ügyet lezárták tekintették. Nem így Hißmann, akinek a sorozatos megaláztatásokból elege lett, Bécs pedig fenntartotta ajánlatát. A bécsi tárgyalásokba Tersztyánszky Dániel⁴⁵ udvari tanácsos is bekapcsolódott. Szabadkőműves hálózaton keresztül segítséget kért Federtől. A már folyó tárgyalásokat nem említette, csak a bécsi igényt: „egy fontos és befolyásos ember megkért, hogy ismerőseimen keresztül kérdezzem meg, van-e kedve a professzornak Magyarországra jönni? ... Szeretné tudni, milyen feltételekkel vállalná a professzorságot?”⁴⁶ A levél célja a tájékozódás volt: hogyan reagálnak Hannoverben Hißmann esetleges távozására? Ugyanakkor el akarták a gyantút terelni, hogy Hißmann már tárgyalásokban lenne az udvarral. A levél sem közvetlenül Tersztyánszkytól érkezett, a közvetítő az egykor Göttingenben tanult Stretsko

41 Universitätsarchiv Göttingen, Akten der Philosophischen Fakultät, 1782. 14.

42 „... auf die Bewilligung einer Besoldung von Seiner Königlichen Mayestät nicht wohl zu denken steht”, állt a Hannoverből kapott levélben. Michael Hißmann *Briefwechsel*, 167, Georg Friedrich Brandes Hißmannhoz, 1782. június 7. „A királyi fenségtől fizetség jóváhagyására nem gondolhatunk.”

43 Michael Hißmann *Briefwechsel*, 177–178, Christian Konrad Wilhelm Dohm Hißmannhoz, 1782. augusztus 10.

44 Universitätsarchiv Göttingen, Kuratorialarchiv, 5779, 10.

45 Tersztyánszky Dániel (1730–1800) bécsi udvari tanácsos, a felvilágosodás képviselője.

46 SCHULLER, *i. m.*, 227.

György pozsonyi líceumi rektor volt. A célzatosan írt levél eljutott a valódi címzetthez, a hannoveri titkos tanácshoz. Bussche tanácsnok azonnal reagált: „Egyetemünk számára nagy veszteségként értékelem, ha hagyjuk elmenni Göttingenből. Ha adnánk neki 200 tallér fizetést és ordináriusi címet, akkor itt maradna”.⁴⁷ Ezt a javaslatot terjesztették fel július 16-án királynak, azzal a megjegyzéssel, hogy Hißmann professzori kinevezésért és 200 tallérnál nem kevesebb plusz fizetségért tovább szolgálná írásaival és tanításával az egyetemet. Augusztus 12-én kelt a király válasza a kinevezés jóváhagyásáról. Mire a király levele St. Jamesből Hannoverbe ért, már okafogyottá vált. Az irat aljára a következő megjegyzést tették: „Prof. Hißmann közvetlenül a levél érkezése után elhunyt”.⁴⁸

Közben Bécsben van Swieten elkészítette Hißmann szerződését, és benyújtotta II. Józsefnek jóváhagyásra. Erről írásban tájékoztatta Hißmann: „A Felső ismeri az Ön tudását és nem kétlem, hogy Ön hazájáért szívesen fog áldozni. Magam is igen örülök, hogy személyesen megismerhetem Önt.” A kinevezés a magyarországi egyetem filozófiai tanszékére szolt, évi 1200 forint fizetségért. A költözéssel járó költségeket is átvállalták. Hißmann augusztus 1-jén elfogadta a Bécsből jövő ajánlatot. A kinevezés jóváhagyásáról van Swieten augusztus 14-én tájékoztatta Hißmann. „Ön hazájában hírnevet, fizetséget, egészséget és elégedettséget fog találni” – írta.⁴⁹

Michael Hißmann 1784. augusztus 14–15. éjjelén a sok munkától és izgalomtól leromlott egészségi állapota következtében elhunyt. Betegsége régi keletű volt, már 1776 szeptemberében orvosi tanácsra fürdőkúrára utazott, ahol a kezelésnek és a pihenésnek köszönhetően valamelyest javult az állapota.⁵⁰ Többször vett részt hasonló kúrákon, ennek ellenére egészségi állapota a kedvezőtlen klíma, az izgalmak és a megfeszített munka következtében folyamatosan romlott. 1783 telén súlyos mellkasi fájdalmai lettek, vért köhögött, állandóan lázas volt és annyira legyengült, hogy az előadásait sem tudta már megtartani. Sorvadásos tüdővérszt diagnosztizáltak, a tüdőlebeny elhalását. Richter⁵¹ professzor ápolta, majd végső stádiumban a király házi orvosának, Johann Georg Zimmermann-nak a segítségét kérte.⁵² „Tegnap hajnalban a horvát (sic!) Hiß-

47 Michael Hißmann *Briefwechsel*, 223, Ernst Wilhelm August von dem Bussche Hißmannhoz, 1784. május 3.

48 Universitätsarchiv Göttingen, Kuratorialarchiv, 5779, 15.

49 Hißmann *Briefwechsel*, Gottfried Freiherr van Swieten két levele Hißmannhoz 226, 1784. július 1., ill. 231–232, 1784. augusztus 14.

50 „Ich gebraachte etwa 14 warme Bäder, machte mich von allen Geschäften ganz frey, u. wurde glücklich restituiert.” Michael Hißmann *Briefwechsel*, 28–30. Hißmann Johann Filtschhez, 1776. október 20. „Vettem 14 meleg fürdőt, minden munkától távol tartottam magam, és szerencsésen rendbe jöttem.”

51 August Gottlieb Richter (1742–1812) 1771-től a sebészet professzora az egyetem.

52 „Schreiben Sie gütigst dem ihre Meinung über diese Zufälle u. Curart, der Ihnen, falls er lebt, immer dankbar bleiben...falls er stirbt, auch dort nie vertönen soll.” Michael Hißmann *Briefwechsel* 225–226, Hißmann Johann Georg Zimmermannhoz, 1784. június 17. „Kegyeskedjék megírni a véleményét ezekről a rohamokról és a gyógyomódról, amiért abban az esetben, ha életben marad, mindig hálás lesz Önnek, ha pedig meghal, ott soha nem kell elhangozzék.”

mann végre meghalt. Igen sajnálatos, mindenki látta ezt előre, csak Ő nem” – jegyezte fel szokásos szarkazmusával Lichtenberg egy levelében.⁵³

A *Göttingische Gelehrte Anzeigen*ben megjelent nekrológot Heyne írta: „a felvilágosodás filozófiájának és történelmének nagy reménysége, Michael Hißmann 32 éves korában eltávozott közülünk”.⁵⁴ Hagyatékát egy évvel később árverésre bocsátották. Az árverési katalógus⁵⁵ 31 fólió- és 935 quarto-méretű francia, olasz, latin, német nyelvű könyvet tartalmaz, melyek között sok a történeti, illetve kortárs filozófiai és jogi munka. A katalógus tételesen felsorolja a 385 bekötetlen munkát is, elsősorban disszertációkat és kéziratokat. A jegyzéket 18 térkép és rézkarc teszi teljessé. Nem tudni, végül mennyiért keltek el és hova kerültek Hißmann könyvei és kéziratai. Személyes tárgyai és levelezése Johann Filtsch-hez jutott, aki utóbbiakat az 1817-ben megnyílt nagyszabedű Bruenthal-gyűjteménynek ajándékozta.

A Benkő-akták

A harmadik Hißmann-nal kapcsolatos iratcsomó az Akademie der Wissenschaften zu Göttingen archívumában található. Az iratcsomó az 1781/27–32. számú leveleket foglalja magában, és Benkő József⁵⁶ akadémiai levelező tagságáról folytatott levelezést tartalmazza. Benkőt *Milkovia* című kétkötetes műve alapján Beckmann⁵⁷ professzor javasolta tagfelvételle. Benkő nem volt ismeretlen göttingeni körökben, *Transsilvania*⁵⁸ című munkáját, mely a korabeli Erdély földrajzi, történelmi, egyháztörténeti és gazdasági adatokkal való leírása, a *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 1780-ban hosszan és méltatóan recenzeálta.⁵⁹ A *Milkoviát*⁶⁰ egyenesen a bécsi nyomdából vitte egy peregrinus diák Göttingenbe, és adta át ott tanuló rokonának, Benkő Ferencnek. A könyv címetje Beckmann volt és rajta keresztül a Tudós Társaság, az ajándékozás célja pedig az elismerés, azaz a tagságba való felvétel. Erről a könyvről is készült recenzió a *Göttingische*

53 Michael HIßMANN *Briefwechsel*, 252, Georg Christoph Lichtenberg Samuel Thomas Soemmeringhez, 1784. augusztus 16. Lichtenberg (1742–1799), a matematika és fizika professzora Göttingenben.

54 *Göttingische Gelehrte Anzeigen* (1784): 1409.

55 *Verzeichnis der von weyl. hiesigem Prof. Hißmann hinterlassenen Bücher meist philosophischem und historischem Inhalts, auch Dissertationen, Landcharten und Kupferstiche welche den 31. October 1785 und in den folgenden Tagen nachmittags von 6 bis 8 Uhr durch den Auctionator Johann Daniel Gotthelf Brose, in dem Boßiegelschen Hause öffentlich an die Meistbietenden verkauft werden sollen.* Göttingen, Grape, 1785.

56 Benkő József (1740–1814) erdélyi református lelkész, botanikus, polihisztor.

57 Johann Beckmann (1739–1811), a gazdaságtan professzora.

58 Joseph BENKŐ, *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus, olim Dacia Mediterranea dictus... I–II.* (Wien: Kurzböck, 1777–1778).

59 *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 1780: 374–384.

60 Joseph BENKŐ, *Milkovia, sive antiqui episcopatus Milkoviensis per terram Transsilvanicam, maxima dioeceseos suae parte olim exporrecti, explanatio. I–II.* (Wien: Kurzböck, 1781).

Gelehrte Anzeigen számára.⁶¹ Mindkét recenziót Gebhardi⁶² jegyezte, aki egyébként a lüneburgi katonai akadémián tanított. Amíg a *Transsilvaniát* csak dicsérettel illette, a *Milkoviát* terjengősnek találta, és a szerző különböző tévedéseit emelte ki. Mindenesetre Beckmann még a recenzió megjelenése előtt, október második felében levelező tagságra terjesztette fel Benkőt. Indoklása szerint Benkő már Erdély történetének megírásával megszolgáltta ezt a címet, Bécsben is neve van, ő maga pedig egy ideje levelezésben áll vele. A Tudós Társaságnak nincs erdélyi levelező tagja, holott az erdélyiek nagy figyelmet szentelnek a göttingeni egyetemnek, és Benkő jó szolgálatot tehetne a két igény összekapcsolásában. A felterjesztés Kästnerhez és Büttnerhez került megítélésre. Büttner⁶³ pár sorban alkalmatlannak találta Benkőt a tagságra: egy rossz faluban lelkész, földijeit között sincs tekintélye, a munkái tele vannak megbízhatatlan adatokkal. Kästner szerint sem illeti meg őt a javasolt cím, és mindketten Hißmannat ajánlották, aki jobban ismeri Benkőt, és pontosan tudna beszámolni róla.

Hißmann egy sűrűn teleírt oldalon bírálta honfitársát. Hibájául róttta fel, hogy csak *domi doctus*, Erdély határait soha nem hagyta el, a gimnázium után közvetlenül egy falusi eklézsiára ment, azaz egy egyszerű falusi lelkész, akinek lokális elszigeteltsége miatt korlátozottak az ismeretei. Nagyrészt megalapozatlan hírekből ollózza össze írásait, és aki ismeri Erdélyt, jól tudja, mennyit érnek ezek a források. Benkő egyszerű emberek történeteit gyűjti, és minden biztos ízlés nélkül dolgozza fel. Ilyen módon született a *Milkovia* is, kéziratos történeti munkák egyszerű összeollózása. Az erdélyi tanult emberek, a gimnáziumok professzorai is joggal szenvednek az ilyen, minden kritikát nélkülöző történetírásoktól. Pont miattuk nem szabad Benkőt taggá választani: az akadémia szigorába vetett hitük rendülne meg. Hißmann véleményének végén felajánlotta, hogy szükség esetén még több információval tudná a kérdezőket ellátni.

Hißmann rosszindulatú véleménye Beckmann professzornak is feltűnt. Lehet, hogy Benkő nem járt egyetemre – válaszolta –, de nem ő lenne az első falusi fokozatú a levelező tagok között. Írásaiban lehet, hogy van hiba, de a kritikák mind dicsérik, műveit fontosnak ítélik, ő maga is így látja, hiszen neki is hasznos és új információkat nyújtanak. Jó lenne egy olyan erdélyi levelező tag a tudós társaságnak – írta –, aki hazájának ügyes, híres és jóindulatú tudósa, olyan, aki tudós kapcsolatban áll egy, akár több taggal. Mert mit érnek a legnagyobb tudósok, akik semmit nem akarnak csinálni?⁶⁴ Beckmann személyes okokat látott Hißmann ítéletében: „tudjuk, jó oka van az itteni Hißmann-nak, hogy Benkő ellensége legyen”, és személyeskedésnek tartotta az elutasítást is: „a javaslataim itt mindig alulmaradnak” – panaszkolta.

61 *Göttingische Gelehrte Anzeigen* (1781): 1113–1117.

62 Ludwig Albrecht Gebhardi (1735–1802) történész, 1785-ben a Göttingeni Tudományos Akadémia rendes tagjává választották.

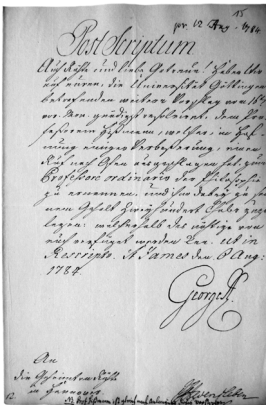
63 Christian Johann Büttner (1716–1801), a természettörténet és kémia professzora. Hißmann egy darabig az ő házában lakott, és a weimari herceg számára katalogizálta Büttner könyvtárát.

64 Itt Büttnerre gondolhatott Beckmann, akiről az volt a vélemény, hogy azt tesz, amit akar, hiszen gyűjteményéért életjáradékot kapott az egyetemtól.

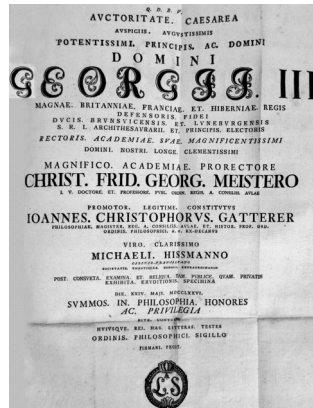
Benkő József nem lett levelező tag Göttingenben. Ennek ellenére már 1781 végétől kezdve folyamatos levelezésben állt Heyne professzorral, aki a könyvtár fejlesztéséhez kérte ki a véleményét, sőt Benkő erdélyi történeti forrásgyűjteményének kiadására is ajánlatot tett. Schlözer pedig a *Staatsanzeigenében* ismertette a *Milkoviát*, amit fontos és sok újat adó műnek ítélt.⁶⁵

Benkő neve Hißmann levelezésében is előfordul. Johann Filtsch ajánlhatta őt Hißmann-nak, sőt egy leveléhez⁶⁶ növénymagokat csomagolt, melyeket „a mi remek Benkőnk, ennek a növénynek a felfedezője” küldött a göttingeni botanikus kert számára. Hißmann Benkőről alkotott véleménye hasonló a már elhangzottakhoz. Szorgalmasnak tartja, de kétféle, hogy sok újat fedezett volna fel. Inkább az a jellemző, hogy kritika és izlés nélkül jót-rosszat összehord a műveiben, a mineralógiában a „nyomorúságos Fridvalskyra” hivatkozik, és Linnén kívül más természettudóst nem olvasott.⁶⁷ „Tartok a Benkővel való levélváltástól” – írta Filtsch megkeresésére – „mert egy itteni barátja is állandóan ezzel zaklat.”

Ezek után kívánczok a kérdés, mi indokolhatta, hogy Hißmann ennyire lenéző módon nyilatkozott Benkőről és munkásságáról? Talán a domi doctusszal szembeni akadémiai felsőbbrendűségi tudat? Vagy az erdélyi 'elmaradott' gondolkodással szembeni előítélet, melyet hiúsága táplált betiltott könyvének kapcsán? Vagy van konkrét ok is? Például Magyarország és Erdély történetének tervezett kiadása, amelynek megírására ő vállalkozott volna? Vagy egyszerűen csak Hißmann tudományos igazságokat kereső, szókimondó természetével találkozunk, ami nemcsak honfitársa, hanem legjobb barátja, Dohm ellen írt kritikájában⁶⁸ is jelen van, és ami miatt viszonyuk egy időre elhidegült?

Hißmann
professzori
kinevezése,
1784. aug. 12.

Hißmann
diplomája,
1776.
május 24.

65 BENKŐ József *Levelezése*, Szerk. SZABÓ György, TARNAI Andor, Magyarországi tudósok levelezése, I (Budapest: MTA, 1988), 270.

66 Michael HIßMANN *Briefwechsel*, 129–130, Johann Filtsch Hißmannhoz, 1781. május 27.

67 Michael HIßMANN *Briefwechsel*, 122, Hißmann Johann Filtschhez, 1781. március 11. Fridvalsky János (1730–1784) jezsuita természettudós, mineralógus, a svéd Carl von Linné (1707–1778) a botanikai rendszertan megalapozója.

68 Dohm *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* című híres munkájáról van szó. Hißmann recenziója a *Göttingische Gelehrte Anzeigenben* jelent meg.